

TÜRKÇEDE ARTZAMANLI SÖZVARLIĞI BOYUTUYLA: 'YAZUK / YAZIK' KELİMESİ VE SOYDAŞLARI ÜZERİNE

Adem AYDEMİR*

Öz

Bu makalede; Türkçede 'doğru yoldan ayrılmak' anlamına gelen 'az' kelimesini ve bu kelimedenden türeyen, 'yoldan çıkmış' anlamındaki 'azak / azuk' kelimesiyle, 'suç-günah' anlamına gelen 'yazuk / yazık' kelimelerini ele aldık. Bu kelimeleri tarihi ve çağdaş şiveler ile çeşitli açıklama ve görüşleri göz önüne alarak değerlendirdik.

Anahtar kelimeler: Az, Azuk, Yazuk / Yazık, Yazuklu, Tüz, Töre, Günah, Suç.

Abstract

Turkish Existence Of Such Under Diachronic Size: On The Word 'Yazuk / Yazık' And Its Derivatives

In this article; Turkish 'stray' which means 'az' derived from the word and the words, 'rebellious' meaning 'azak / azuk' word, 'crime-sin' meaning 'yazuk / yazık' words we have considered. These words and opinions of the historical and contemporary explanation by considering a variety of dialects and evaluated.

Key Words: Az, Azuk, Yazuk / Yazık, Yazuklu, Tüz, Custom, Sin, Crime.

Türk dilinde birçoğu hâlen kullanılan en eski kelimeler kuşkusuz iki sestem oluşmuş kelimeler olup bunların bazıları isim kökü, bazıları da fiil kökü durumundadır. Biz, bu yazımızda 'yazık' kelimesinin şifresini çözmeye çalışacağız. Bunun için 'az' kelimesi ve türevleri çevresinde meydana

* Balıkesir Merkez Ticaret Meslek Lisesi, Tarih Öğretmeni.

gelen dallanmalara öncelikle bakmamız gerekmektedir. Çünkü 'yazık' kelimesi bu aileye mensuptur. Türk dili ve Edebiyatının ilk yazılı örnekleri olarak kabul edilen *Gök Türk Yazıtları*'nda bir kavim¹ ve bir at adı² olarak 'az' kelimesi geçtiği gibi 'yeterli olmayan' anlamında bir 'az' kelimesi geçiyor. Yazıtların ifadesine göre; *Kül Tigin*, Dokuz Oğuzlarla Togu Balık'ta, Oğuzlarla da Bulçu'da yapılan muharebede 'Azman akıg' adlı bir ata binmişti.³ Azman; 'sarımtırak at' demektir.⁴ Türkçede fiillerden ad ve sıfat yapımında kullanılan ve üzerinde 'pek' veya 'biraz' gibi az çok 'abartma ve süreklilik' işlevi olan bir 'man' eki bulunmaktadır.⁵ Yazıtlarda 'Yeterli olmayan' anlamındaki 'az' kelimesiyle ilgili olarak da, "Az tiyin ne basnalım"⁶, "azça budun tezmiş erti"⁷, "Uluğ İrkin azkıya erin tezip bardı"⁸, "Aziğ öküş kıldı"⁹, "Az budunuğ öküş kıldım"¹⁰ ve "Kül tiginig az erin irtürü itımız"¹¹ sözleri yer almıştır. VIII. asır Uygur yazıtlarında da 'yetersiz' anlamında 'az' kelimesi kullanılmıştır. Uygur yazıtlarında bu manadaki 'az' kelimesiyle ilgili olarak 'ayı azı kaltı'¹², "işı yir tapa az er itim"¹³ cümleleri görülüyor. Tarihi bilgi olarak, ilk defa *Kül Tigin Yazıtı*'nda 709 yılındaki Gök Türk-Kırgız muharebeleri dolayısıyla 'Az Tutuk' kişi adına rastlıyoruz.¹⁴ Bu 'Az Tutuk', 710 senesinde Türgişlerle yapılan muharebede, Türgişlerin safında yer almıştı.¹⁵ Uygur kitabelerinden *Şine-Usu* ve *Terhin Yazıtı*'nda 'Az Buyruk' ve 'Az Aşpa' kişi adları geçmektedir.¹⁶ Bu durum, kavim adı olan 'Az' kelimesinin daha sonraları özel ad olarak kullanıldığını göstermektedir. Buna gö-

¹ Saadettin Gömeç, "Kök Türkçe Kaynaklarda Geçen Boy ve Kavim Adları: Azlar", *T.T.K., Belleten*, 58/221, Ankara, 1994; Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, s. 50, Ankara, 2004; Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, Cilt: I, TDAV Yay., s. 39-97, İstanbul, 1999.

² "Kül Tigin Az Yağızın Binip" K.T K.5.8. Türklerde düşman milletlerin atlarını çalıp onlara binmek şerefli bir hareket sayıldığından, Kül Tigin'in bindiği bu 'Az yağız' at, Az kavmine ait bir at olmalıdır. Ancak bu 'Az Yağız at', kızıl ile kara arası bir renkte olduğu için bu adı almış da olabilir. Salim Küçük, "Türk Kültüründe Donlarına Göre Atlara Verilen Adlar ve Nişanları", *Turkish Studies*, Cilt: 4/8, Sonbahar 2009.

³ "Kül Tigin Azman Akıg Binip Oplayu Tegdi", *K.T.*, K.5-6.

⁴ Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, TDK Yay., s. 125, Ankara, 2010; Salim Küçük, "a.g.m.". Sarı renk; Türk ve Çin mitolojisinde merkezin bir sembolüdür. Sarı etük ise, Türklerde beylik ve asalet sembolü olduğundan, 'az'ın sarı renk ile, sarı rengin de ayakla bir yönüyle ilgili olması manidardır.

⁵ Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri*, TDK Yay., s. 97, Ankara, 2009; Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, TDK Yay., s. 197, Ankara, 2007.

⁶ "Az Diye Ne Kendimizi Hor Görelim", *T.*, II.T.B.4.

⁷ "Az Miktarında Millet Kaçmıştı", *T.*, II.T.B.8.

⁸ "Uluğ İrkin Azıcık Erle Kaçıp Gitti", *K.T.*, D.34.

⁹ "Azı Çok Yaptı", *B.K.*, D.14.

¹⁰ "Az Milleti Çok Yaptım", *K.T.G.*, 10. D. 29, B.K. D. 29, K. 7.

¹¹ "Kül Tiginini Az Erle Eriştirip Gönderdik", *K.T.*, D. 40.

¹² "Pek Azı Kaldı", *Şine-Usu Yazıtı*, D. 4.

¹³ "Bulunduğu Yere Az Er Gönderdim", *Şine-Usu Yazıtı*, D. 11.

¹⁴ Faruk Sümer, *a.g.e.*, Cilt: I, s. 34-35.

¹⁵ *K.T.D.*, 38.

¹⁶ *Terhin Yazıtı*, K.2. 'Az Buyruk' K.3. 'Az Aşpa'.

re, VIII. asır Türk sözvarlığında, boy adı, şahıs adı ve 'yetersiz' anlamında olmak üzere üç çeşit 'az' kelimesi bulunmaktadır. Bu 'az' kelimelerinin birbiriyle münasebeti ayrı bir tartışma konusudur. Bunlardan 'yetersiz' anlamındaki 'az' kelimesi ve türevleri günümüzde canlı bir şekilde kullanılır durumdadır. Türkolog Sir Gerard Clauson, Yenisey Yazıtlarıyla ilgili Etimolojik Sözlüğünde yazıtlarda geçen 'az' kelimesine; "to go astray, to lose one's way-yoldan çıkmış, şaşırılmış" anlamı vermişti.¹⁷ Gök Türk Yazıtlarında geçen 'yazukla'¹⁸ kelimesi ise, 'az' fiil kökünden türeyen bir kelime olup 'suçlu' anlamındadır. Bizi ilgilendiren de Türkçedeki bu 'az' kelimesi ve ondan türeyen, 'yoldan çıkma' anlamındaki 'azak-azuk/ azık' kelimesiyle, 'suç-günah' anlamındaki 'yazuk-yazık' kelimeleridir. 'Az' fiil kökünden 'y' protezi ve 'ik-uk' ekiyle kurulan 'yazukla' türevinin Gök Türk Yazıtlarında yer almış olması bu fiil kökünün daha önceki Türkçe sözvarlığında mevcut olduğuna delildir. Ancak, Gök Türk Yazıtlarında 'yanılmak / hata etmek' anlamında daha yaygın olarak 'yanıl / yangıl' kelimesi kullanıldığı halde, aynı yazıtlarda 'yazukla', Uygur yazıtlarında ise 'yazukluk'¹⁹ kelimesinin 'günah-suç' anlamında sadece birer kez geçmesi bu türevlerin VIII. asrın hemen öncesinde oluştuğunu ortaya koymaktadır. Bilge Kağan Yazıtındaki; "Bilmedükün için bizinge yangıldukın yazındukın için kağanı ölti"²⁰ cümlesinde 'yangılma' ve 'yazınma' kelimeleri 'hendiadyoin' olarak kullanılmıştır ki, buradan 'yangılma' sözünün eskiliği buna karşılık 'yazınma' sözünün dile yeni girdiğini anlamak mümkündür. Nitekim bir sonraki satırdaki; "özi yazındı, kağanı ölti"²¹ cümlesinde 'yazınmak' sözü münferit olarak kullanılmıştır.

Bugün 'hata etmek, kusur etmek, kabahat işlemek, günah işlemek, yanılmak' gibi öğelerle dile getirilen kavramlar Eski Türkçede 'az' fiilinde anlatım buluyor. 'Yazın' fiili de 'günah işlemek, karşı gelmek, itaatsizlik etmek, yanılmak' anlamlarıyla hem Gök Türk Türkçesinde hem de Uygur Türkçesinde kullanılmıştır. Bu fiilin 'yazınç-günah' ve 'yazınçsız-günahsız' gibi türevleri de vardır.²² Gök Türkçe ve Uygurca belgelerde sık geçen 'yazuk / yazık' kelimeleri Eski ve Orta Türkçe dönemlerinde geçerli olduğu gibi, Türkiye Türkçesi ile Türkçenin diğer lehçelerinde kısmi bir mana değişikliğiyle hâlen kullanılır durumdadır.²³ Demek ki, 'yazık' kelimesi en

¹⁷ Erhan Aydın, "S. Gerard Clauson'un Etimolojik Sözlüğünde Yenisey Yazıtlarıyla İlgili Veriler", *Turkish Studies*, Cilt: 4/4, s. 97, Yaz 2009.

¹⁸ "Suçla..", B.K., D. 36.

¹⁹ "Yazuklug Atlig-Günahkâr Atlıları", *Şine-Usu Yazıtı*, D.2.

²⁰ "Bilmediği için, bize karşı yanlış hareket ettiği, ihanet ettiği için kağanı öldü", B.K., D.16.

²¹ "Kendisi ihanet etti, kağanı öldü", B.K., D. 17.

²² 'Yazınç'; 'yazuk, günah', 'yazınçsız'; pak, günahsız; Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s. 190, İstanbul, 1993; Kırgız fonetik kaidesine göre, 'cazık', günah, suç, kabahat K.K. Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, (çev. A. Taymas), Cilt: I, s. 195, Ankara, 1998.

²³ Doğan Aksan, "Kavram Alanı Kelime Ailesi İlişkileri ve Türk Yazı Dilinin Eskiliği Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1971, TDK Yay., s. 258-259, Ankara, 1989.

azından XIII asra yaklaşan bir zamandan beri dilimizde mevcuttur. ‘Yazuk’ kelimesinin yazılmasında *Codex Cumanicus*’un Alman misyonerler ile İtalyan misyonerler tarafından kaydedilen nüshaları arasında farklar vardır. Bu kelime İtalyan nüshasında ‘yazık’ şeklinde yazıldığı halde, Alman nüshasında ‘yazuk’ şeklinde yazıldığı görülmektedir.²⁴ XIII, XIV ve XV. asırda telif veya tercüme edilen eserlerin *Tarama Sözlüğü* için taranmasında da ‘yazuk’ sözünün, ‘yazuk - yazık’ şeklinde yazıldığı görülüyor.²⁵

Türkçede ‘ı’ ile başlayan birçok kelime ‘ı’ önsesi ‘a’ya tebeddül eder.²⁶ Ayrıca, ‘ı’ ile başlayan birçok kelime Oğuz lehçesi dışındaki Türk lehçelerinde başına ‘y’ protezi almaktadır. *Kaşgarlı; ‘ilik’ terimi Oğuzca olup buna diğer Türkler ‘yilik’ derler. Oğuzlardaki ‘الف’ harfi ‘س’ den çevrilmiştir*²⁷, diyor. ‘Ik’ ve ‘uk’ ekleri Eski Türkçeden uzanagelen ve ‘oluş’ bildirme özelliği ile geçişsiz fiiller türeten bir ektir.²⁸ Türkçede ‘gın’ ve ‘gun’ ekleri ise geçişli ve geçişsiz tek heceli fiil köklerinden anlamı pekiştirilmiş sıfatlar türeten çok işlek bir ektir. Daha çok geçişsiz, daha az geçişli fiillere gelen bu ekler, işlev bakımından fiilin gösterdiği işin tamamlanmış olduğunu bildiren sıfatlar türetmiştir. ‘Az’ gibi geçişsiz fiillere eklenen ek, ‘azgın = azmış’ anlamı vermektedir.²⁹

Müellifimiz *Kaşgarlı Mahmut*;

“Yağma, Tohsi, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çomul ve Oğuzlar, birbirine uygun olarak (ɔ-dh) harfini her zaman (s-y) ye çevirirler ve hiçbir zaman (ɔ) li söylemezler. Çigiller ve başka Türklerce (ɔ) olarak söylenen bu harfleri Rus ve Rum ülkelerine kadar uzanan Bulgar, Suvar, Yemek, Kıpçak boyları hep birden (z - z) olarak söylerler. Öbür Türkler ‘ayak’a اذق adhak’, bunlar اذق azak’ derler”³⁰ diyor.

Müellifimiz eserinin, “*Kelimelerin Kuruluşta Kaç Harfli Olabileceği Üzerine Söz*” adlı giriş bölümünde, Türkçe kelimeleri harekeler ile yazmış ve ünlüleri göstermemiştir. Örneğin üç harfliler altında ‘azk >= azuk’, dört harfliler altında ‘yazk >= yazuk = yazık’ kelimelerini veriyor.³¹ Buradaki ‘azk’ kelimesinin türevleri olan ‘adak’ ve ‘azak’, ‘göndermek, serbest bırakmak’³² anlamındaki ‘adh’ kelimesiyle akrabadır. Ana Türkçedeki ‘d’

²⁴ Saadet Çağatay, “Codex Cumanicus Sözlüğünün Basılışı Dolayısıyla”, *A.Ü. D.T.C.F. Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 5, s. 767, 1944.

²⁵ *Tarama Sözlüğü*, Cilt: VI, s. 4461 vd.

²⁶ *Igla-ağla-yıglaş-ıglaş-ağlaş-ıglamak=ağlamak, ıglaç-yıglaç=ağaç*’ta olduğu gibi.

²⁷ K. Mahmut, *Divanü Lügati’t-Türk*, (çev. Besim Atalay) I, 72, Ankara, 2006.

²⁸ Zeynep Korkmaz, *a.g.e.*, s. 115; Tahsin Banguoğlu, *a.g.e.*, s. 243.

²⁹ Zeynep Korkmaz, *a.g.e.*, s. 80; Tahsin Banguoğlu, *a.g.e.*, aynı yer.

³⁰ *DLT I*, 32, I, 84.

³¹ *DLT I*, 16.

³² Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, (çev. Reşid Rahmeti Arat), b.1445, İstanbul, 2006; *DLT III*, s. 438; Ahmet Caferoğlu, *a.g.e.*, s. 56.

sesi Türk dilinin değişik lehçelerinde 'd, t, z, y' ses denklikleri şeklinde ortaya çıkmaktadır. Ana Türkçede 'adak' kelimesi 'idh'dan gelme olup Türkiye Türkçesinde 'ayak', Türkçenin kuzey lehçelerinde 'azak' biçimindedir. Bu iki kelimenin zıt yönlü ilişkileri açıktır. 'Idh' kelimesi Türk dinî ve folklorunda tabu sayılan birçok mefuma ad yapan bir kelimedir. Tabunun anlamı iki zıt yönü işaret etmektedir; birisi kutsanmış olan, diğeri esrarengiz, tehlikeli ve yasak olandır. *Kur'an-ı Kerim*'de 'Hurûf-u Mukattaa' denilen bazı şifreli ayetler veya bazı ayetlerde şifre harfler vardır.³³ Bu bakımdan 'idh' ve 'azk' kelimeleri İslâmiyet öncesi Türklere tebliğ edilmiş olan bir hak dinin ilâhî kitabından şifreli birer kelime gibi görünüyor. Kendileri din harici olduğu halde, mefumu madde âleminden mana âlemine bakıp, menfi ve müspet kutsiyete dair işaretler veriyor. Hatta, İslâmiyet öncesi ve sonrası Türk devlet, din ve toplum hayatında önemli manaları bulunan 'töz, tüz, tör' kelimelerinin de bu kabilden olması kuvvetle muhtemeldir.

Türkçe sözvarlığında 'az' kelimesi en eski kelimelerden birisi olup diğer manaları bir yana, 'şaşırmak, yanılmak, azmak, yanlış, yanlışlık, sürçme³⁴ ve hurs³⁵ anlamlarındadır. XI. asır büyük Türk dilcisi Kaşgarlı Mahmut eseri *Divanü Lügati't-Türk*'te, 'az' kelimesine, 'yerde ve deride uzunlamasına olan çizik' anlamı vermiştir.³⁶ Demek ki 'kemalî ifsat eden 'az', 'cemalî de ifsat etmiştir. Bu kelime XIV. asır Kuman Türkçesinde 'azaş' ve bugünkü Karaçay-Malkar Türkçesinde 'acaş'³⁷ şeklindedir. Kırgız lehçesi³⁸ ile Osmanlı Türkçesinde³⁹ manasını koruyan 'az' kelimesi ve türevleri günümüzde de işlek durumdadırlar.

'Az' fiil kökünden birinci tekil şahıs siygasıyla 'azdım' kelimesi *İçreki Bitiği*'nde (Begre Yazıtı) 'saptım' anlamında kullanılmıştır.⁴⁰ 'Az' kelimesinin türevlerinden olan 'azak' kelimesi Eski Uygur Dilinde 'yanlış yola sapsmış', 'azmak' kelimesi 'şaşırmak, yoldan çıkmak', 'azıtmak' kelimesi

³³ Muhittin Akgül, "Mukattaa Harfleri ve Kur'an İ'cazındaki Yeri", *S.A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 14, s. 49-65, Sakarya, 2006; Davut Aydın, "Hurûf-u Mukattaa", *Yeni Ümit Dergisi*, Sayı: 71, s. 42-45, Ocak-Şubat-Mart 2006.

³⁴ Gabain, A. Von., *Eski Türkçe'nin Grameri*, (çev. M. Akalın), s. 263, Ankara, 2007; Ahmet Caferoğlu, *a.g.e.*, s. 19.

³⁵ Gabain, A. Von., *a.g.e.*, s. 263.

³⁶ *DLT I*, 80. Bunun 'iz' mi 'az' mı olduğu tartışmalı ise de, çev. B. Atalay, 'az' olduğu görüşündedir.

³⁷ Ufuk Tavkul, "Codex Cumanicus ve Karaçay-Malkar Türkçesi", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı: 15, s. 5, Bahar 2003; krş. L. Ligeti, *Codex Cumanicus*, s. 160, Budapeşte, 1981.

³⁸ K.K. Yudahin, *a.g.e.*, Cilt: I, 72. Yine Kırgız lehçesinde 'adaş' kelimesi 'yolunu şaşırmak, yanılmak' demektir ki, 'azak' ve 'azaş' kelimesiyle aynı soydandır. *b.kz. a.g.e.*, Cilt: I, s. 8.

³⁹ Muhammed b. Hamza, *Satr-Arası Kur'an Tercümesi*, (haz. Ahmet Topaloğlu), Cilt: II, s. 51, (Sözlük), İstanbul, 1978.

⁴⁰ *İçreki Bitiği*, 1. satır, "Sizime kün ay azdım/ Size uymayıp dalâlete saptım." 3. satır, "Yıta örüngümüg karamug azdım / Ak ruhun ve kara ruhun yolundan saptım." 6. satır, "Benggüg tiktım. Azdım / Bengü taş diktım. Yoldan saptım."

ise ‘karıştırmak, karmakarışık bir hale getirmek, düzensiz bir hale koymak, intizamı bozmak’⁴¹ demektir. XI. asır müelliflerimizden Yusuf Has Hacib eseri *Kutadgu Bilig*’de, merhametsizlik ve başkalarının menfaatini gözetmemeyi ‘şaşıрма’ olarak kabul ediyor ve bu hali ‘aza’ kelimesiyle ifade ediyor:

“Bağırsak bolun barça yalnguk öze
Kişi yası kolma yorıma aza”⁴²

Müellifimiz ‘azuk’ kelimesini de aynı manada kullanıyor ve;

“Ödürdi adırdı kötürdi mini
Azuklar yolındın kiterdi mini”⁴³

diyor. Yine aynı asır müelliflerimizden *Kaşgarlı Mahmut*, ‘azuk’ kelimesine ‘kaçmak, yoldan çıkmak’ anlamı vermiştir. Eserinde ‘Azuk ok’ tamlamasını; ‘nereden geldiği ve kimin tarafından atıldığı belli olmayan ok’ diye tanımlıyor.⁴⁴ *Kaşgarlı*, eski bir Türk şairinden;

“Atgalır oknu azak
Tegmedi bu saw uşak”⁴⁵

şeklinde bir parça ile, ‘ula bolsa yol azmas, bilig bolsa söz yazmas’⁴⁶ diye bir atasözü naklediyor. Müellifimiz, ‘Ol anğar yol azıttı’ cümlesinde ‘azıttı’ kelimesine ‘şaşırttı’⁴⁷ anlamı verilirken, ‘ol yol azdı’ cümlesinde ‘azdı’ kelimesine ‘şaşırdı’⁴⁸ anlamı vermiştir. Buradaki ‘şaşıрма’, ‘doğru yoldan çıkmak’ anlamındadır. Yoksa Türkçede ‘hayret etmek’ anlamındaki ‘şaşırmak’, ‘tanğla / ‘tanğlaş’⁴⁹ ve ‘eng’⁵⁰, ‘şaşırtmak’, ‘anğıtmak’⁵¹, ‘budala’ anlamı da ‘endik’⁵² ve ‘munduz’⁵³ kelimeleriyle karşılanmıştır. Kırgız dilinde ise ‘azgı’ kelimesi ‘yolunu şaşırın, sapkın’ demek iken ‘azgır’ kelimesi ‘baştan çıkarmak’⁵⁴ anlamındadır. Kırgız lehçesinin fonetik kaidesi-

⁴¹ Ahmet Caferoğlu, *a.g.e.*, s. 19.

⁴² “Bütün insanlara karşı merhametli ol; Başkalarının zararını isteme, yolunu şaşırma”, *Kutadgu Bilig*, b. 5262.

⁴³ “O seçti, ayırdı ve beni yükseltti; beni yolunu şaşırmışlar arasından uzaklaştırdı.”, *Kutadgu Bilig*, b. 385.

⁴⁴ *DLT I*, s. 66.

⁴⁵ “Bana, nereden geldiği belli olmayan okunu atar; bu koğcu söz bana gelmedi.” *DLT II*, 20.

⁴⁶ “İşaret olsa yol şaşırılmaz, bilgi olsa sözünde yanılmaz”, *DLT I*, s. 92.

⁴⁷ *DLT I*, s. 209.

⁴⁸ *DLT I*, s. 173.

⁴⁹ *DLT III*, s. 398, *III*, 403; *Kutadgu Bilig*, b. 4595, 6480; Ahmet Caferoğlu, *a.g.e.*, s. 146.

⁵⁰ *Kutadgu Bilig*, b. 6390; *DLT I*, s. 174.

⁵¹ *DLT II*, s. 274.

⁵² *DLT I*, s. 106.

⁵³ *DLT I*, s. 458.

⁵⁴ K.K. Yudahin, *a.g.e.*, Cilt: I, s. 74.

ne göre; 'azuu' kelimesi 'azı diş'⁵⁵ demektir. Bizim temel başvuru kaynağımız olan *Divanü Lügati't-Türk*'te ise 'azıg' kelimesi 'hayvanların azı dişi'⁵⁶ yani kenardaki uçtaki diş olarak tanımlanmıştır. 840 yılında Kırgızlar adına Uygur ordusunu yenerek Kırgızların Ötüken'e egemen olmasını sağlayan *Bars Tiriğ Beg* adına 853 yılında dikilen ve *Uybat VI* (E. 98) olarak tanımlanan yazıtın üçüncü satırında; 'küç Uygur kan yerin aldukdazıgılg tonuz teg tiriğ beg esizim' cümlesi yer almıştır. Bu cümleyi inceleyen Doğan Aksan, cümleyi; "azı dişli domuz gibi diri, canlı bey ne yazık" şeklinde çevirmiş ve beyin azı dişleri görünen bir domuzla benzetildiğine işaret etmişti.⁵⁷ Ancak, bu cümlede benzetme yönü domuzun azı dişi değil, domuzun girdiği yeri eşip-deşmesidir. Bu durumda cümledeki 'azıgılg' kelimesi 'azı dişli' değil herhalde 'azgın / saldırgan' demek olmalıdır.⁵⁸ Nitekim 840 yılında 100.000 kişilik Kırgız ordusunun *Bars Tiriğ Beg* komutasında Uygurlara saldırısı, insanlık tarihinin en vahşi saldırısı ve katliamlarından kabul edilir.⁵⁹ IX. asırda Göktürk alfabesi ile yazıya alınmış ve iyi-kötü zıtlığı üzerine kurulmuş olan *Irk Bitiğ* adlı fal kitabında geçen; "adıgılg tonuzlu art uza sokuşmuş ermiş, adığın karnı yarılmış, tonuzun azığı sınımış"⁶⁰ cümlesindeki 'azığı' kelimesinin ise 'azı dişi' anlamında olduğu açıktır.⁶¹ Her halükârda, 'az' kelimesi doğru ile yanlışın kesişme noktasına ve yanlışta temayüle işaret etmiştir.

Nâsirü'd-dîn b. Burhânü'd-dîn er-Rabgûzî tarafından 1310 yılında telif olunan *Kıyasû'l-Enbiyâ*' adlı eserin XIX. asırda Kazan şehrinde istinsah edilen nüshasında; 'ayak' kelimesi bir yerde 'aza' (5a11), diğer yerlerde (5a2, 5a3, 218a24) ise 'azak' şeklinde yazılmıştır.⁶² 'Başkaldırmak, otoriteyi tanımamak' anlamında 'ayaklanma' derken buradaki 'ayak' kelimesinin aslında, 'yoldan çıkmış' anlamında 'azak' olduğu pek hatırlamamıza gelmez. Osmanlı Türkçesinde de 'azmış' kelimesi 'sapık', 'azmak' kelimesi de 'azgınlık' anlamında kullanılmıştır.⁶³ VIII. asra ait *Gök Türk Yazıtları*'nda asker ve yolcu için ayrılan 'erzak' anlamında 'azuk'⁶⁴ kelimesi bulunmaktadır. Bu kelime yazıtlardan bir asır sonra yani IX. asırda Göktürk alfabesi ile yazıya alınmış ve iyi-kötü

⁵⁵ a.g.e., Cilt: I, s. 75.

⁵⁶ *DLT I*, s. 64.

⁵⁷ Doğan Aksan, *En Eski Türkçenin İzlerinde*, s. 129, İstanbul, 2000.

⁵⁸ Erhan Aydın, "Uybat VI (E. 98) Yazıtında Geçen 'Azıgılg' Kelimesi Üzerine Bir Anlamlandırma Denemesi", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, s. 15-20, 2007/II.

⁵⁹ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Kömen Yay., s. 124, Ankara, 1979.

⁶⁰ "Ayı ile domuz dağ yolunda birbirine girmiş, ayının karnı yarılmış, domuzun dişleri kırılmış."

⁶¹ Özen Yaylagül, "Türk Runik Harfli Metinlerde Metal Fiiller", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 1, s. 36, Mart 2005. krş. *Irk Bitiğ*, s. 6-7.

⁶² Avni Gözütok, "Rabgûzî, Kıyasu'l-Enbiyâ: XIX. Yüzyıla Ait Bir Kazan Yazması", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 37, s. 3, Erzurum, 2008.

⁶³ Muhammed bin Hamza, a.g.e., Cilt: II, s. 52.

⁶⁴ "Bizing sü atı toruk azukı yok erti", K.T.D.39.

zıtlığı üzerine kurulmuş olan *İrk Bitig* adlı fal kitabının XV. bölümü başında şöyle yer almıştır:

“Kuş oğlu uça aztı, “Kuş yavrusu yolunu uçarak kaybetti,
Kiyik oğlu yügürü aztı, Geyik yavrusu yolunu kaçarak kaybetti,
Kişi oğlu yoriyu aztı..” İnsanoğlu yolunu yürüyerek kaybetti.”⁶⁵

Bu manadaki ‘azuk’ kelimesi *Gök Türk Yazıtları*’ndan dört asır sonraki *Divanü Lügati’t-Türk*⁶⁶ ve *Kutadgu Bilig*’de aynen korunmuştur. Müellifimiz *Yusuf Has Hacib*;

“Yüz utru turur bu uzun yol sefer
Ukuşlug bu yolka azuk ked iter”⁶⁷

diyor. XVII. asır bilgin ve sofi şairlerimizden olan *Niyazi-i Mısrî* de;

“Azığım yok yazığım çok yolda dürlü korku var
Yolum alırsa nola ger div-ü şeytan bî-haber”⁶⁸

demiş. XIX. asır şairlerimizden *Borlu Ahmet Kuddusî*’nin *Divanı*’nda dahi ‘azık’ kelimesi ‘yolluk’, ‘yazık’ kelimesi de ‘günah’ anlamında kullanılmıştır.⁶⁹

Türkçede ‘tüz’ kelimesi ‘düz, doğru, kusursuz’ anlamındadır.⁷⁰ Bu kelime ‘asıl, kök, soy sop’⁷¹ anlamına geldiği gibi, ‘işleri yoluna koymak’⁷² ve ‘gerçek’⁷³ anlamlarına da gelirdi. Buna göre ‘tüzül’ kelimesi, ‘düzeltmek, tertip ve tanzim etmek’ demektir.⁷⁴ Türkçenin artzamanlı sözvarlığında yer almış olan ‘tüz’ kelimesi *Gök Türk Yazıtları*’nda da geçmektedir. Yazıtlarda, “begleri yime budunu yime tüz ermiş”⁷⁵, “Begleri budunu tüzüsüz için..”⁷⁶, “Bu yirde olurup Tabgaç budun birle tüzüldüm”⁷⁷ ve “tüzültüm”⁷⁸ yani ‘anlaştım’ deniyor. Uygur metinlerinde ‘tüz’ kelimesi ‘Tanrı Yolu’ demektir. Uygurca bir atasözünde;

⁶⁵ Fuzuli Bayat, “İrk Bitig Metninin Poetik Yapısı”, *H.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 4, s. 41, Bahar 2006.

⁶⁶ *DLT I*, s. 66-342-381.

⁶⁷ “Önünde uzun bir yol, bir sefer var; akıllı olan bu yol için azığını iyice hazırlar”, *Kutadgu Bilig*, b. 1417.

⁶⁸ *Tarama Sözlüğü*, Cilt: VI, s. 4463.

⁶⁹ *Tarama Sözlüğü*, Cilt: VI, s. 4464.

⁷⁰ *DLT I*, s. 123; Ahmet Caferoğlu, *a.g.e.*, s. 170.

⁷¹ *DLT I*, s. 123.

⁷² *DLT II*, s. 9.

⁷³ Ufuk Tavkul, “a.g.m.”, s. 24; karşı. L. Ligeti, *Codex Cumanicus*, s. 75.

⁷⁴ *DLT II*, s. 127.

⁷⁵ “Beyleri de milleti de doğru imiş.”, K.T. D.3. B.K.D.4.

⁷⁶ K.T.D.6. B.K.D.6.

⁷⁷ “Bu yerde oturup Çin milleti ile anlaştım.”, B.K.K.3.

⁷⁸ ‘Anlaştım’, K.T G.5.

"Buyanlığ kişi burkanlar birle tüz ol
Buyansız kişi buk bakır birle tüz ol"⁷⁹

diyor. Bu anlayış *Kutadgu Bilig*'de de korunmuştur. Bir beyitte;

"İtigli bayatım ite birdi öz
İte birdi tüzdi yaraşturdu tüz."⁸⁰

deniyor. Türkçede 'tüz' yani 'düz, doğru' sözünün manasına yakın bir söz de 'köni' sözüdür. Bu söz, 'düz, doğru' anlamından başka 'emniyetli' anlamına da gelirdi.⁸¹

'Kılınmak' sözü, en eski sözvarlığımızdan olup 'yaratılmak' demektir. Gök-Türk yazıtlarında "Üze kök tengri asra yağız yir kılındıkda ikin ara kişi oğlı kılınmış"⁸², "Anda kisre inisi eçisin teg kılınmaduk erinç, oğlı kangın teg kılınmaduk erinç"⁸³ deniliyor. Burada 'kılma' işini yapan Tanrı yani 'irade-i külliye'dir. İnsanlar bir şey yaptıkları zaman ona da 'kıldı'⁸⁴ denirdi. Bu ise 'irade-i cüzziye'dir. Demek ki, 'kılmak' Tanrı'nın sübuti sıfatlarından. Ancak müellifimiz *Kaşgarlı'nın* şu açıklaması manidardır: "Oğuzlar bir şey yaptıkları zaman 'etti' sözünü kullanırlar, öbür Türkler 'kıldı' derler. Yalnız, bu kelime kadınla çiftleşmekte kullanıldığı için Oğuzlar-kadınlar sıkılmasın diye-bunu kullanmaktan vaz geçmişlerdir."⁸⁵ "Adam namaz kıldığı zaman dahi 'er yükünç etti' derler. Türkler ise 'kıldı' derler."⁸⁶

'Yalnguk' sözü hem Hz. Âdem⁸⁷ hem de bütün insanlara verilen genel bir ad olduğu gibi, Oğuz, Kıpçak ve Suvarlar cariyeye ve kölelere de 'yalnguk' derlerdi. 'Yalnguk' sözü bir ses değişikliği ile 'yanğluk' işte, sözde, bunun gibi şeylerde yapılan yanlışlık demektir.⁸⁸ Müellifimiz *Yusuf Has Hacib*; "Bu yalnguk atı boldı yalnluk üçün bu yalnluk uruldu bu yalnguk üçün"⁸⁹ diyor. Diğer müellifimiz *Kaşgarlı* da; "Yalnguk oğlı munsuz bolmas"⁹⁰ diye bir atasözü naklediyor. Müellifimizin naklettiği başka bir

⁷⁹ "İyilik yapan insan Burkanlarla birdir, İyilik yapmayan insan boş bakır ile birdir." Reşid Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri*, s. 247-275, Ankara, 1991.

⁸⁰ "Her şeyi yoluna koyan Tanrım bunları da yola getirdi; düzenledi, düzeltti ve birbiriyle barıştırdı." *Kutadgu Bilig*, b. 146.

⁸¹ *DLT III*, s. 237.

⁸² "Üstte mavi gök, altta yağız yer yaratıldığında, ikisi arasında insanoğlu yaratılmış." K.T. D.1., B.K.D.2.

⁸³ "Ondan sonra küçük kardeşi büyük kardeşi gibi yaratılmamış olacak, oğlu babası gibi yaratılmamış olacak" K.T. D.5. B.K.D.6.

⁸⁴ Ahmet Caferoğlu, *a.g.e.*, s. 116.

⁸⁵ *DLT I*, s. 171.

⁸⁶ *DLT II*, s. 25.

⁸⁷ *DLT III*, s. 384.

⁸⁸ *DLT III*, s. 385; Ahmet Caferoğlu, *a.g.e.*, s. 185.

⁸⁹ "Bu yalnguk (insan) adı yanıldığı (yangluk) için verildi; yanılmak (yangluk) insan (yalnguk) için yaratıldı." *Kutadgu Bilig*, b. 197.

⁹⁰ "İnsanoğlu ayıpsız ve hastaliksız olmaz", *DLT III*, s. 141.

atasözü de, “*Yazmas atım yağmur, yanılmas bilge yanğku.*”⁹¹ diyor. Yanılma konusunda toplum ve töre gençlere her zaman daha toleranslı olmuştur. “*Ot tütünsüz bolmas, yigit yazuksuz bolmas*”⁹², atasözümüz ne kadar da manidardır.

Türkçede ‘ayık’ sözü ‘söz verme, va’ad’ anlamındadır.⁹³ Bu söz bireyin toplumla ve herhalde Tanrı ile bir mukavelesini ortaya koymuş olup ‘*kalû belâ*’ (*Yeh-kün*) demektir. İnsanlar daha dünyaya gelmeden önce dünyada cari olan törenin kurallarına uyup-uymayacaklarına dair ‘*ye-mü*’ yani ‘*kabul ettin mi*’⁹⁴ diye sorulmuş, insanlar da kabul ettiklerine dair ‘*yeh*’ yani ‘*evet*’⁹⁵ diyerek söz vermişlerdir. Yoksa Türkçede dünyevi manada anlaşma yapmak ‘*bıçgas*’ ve ‘*baçığ*’ (*ahd-ü mısak*)⁹⁶ sözüyle karşılanmıştır. Müellifimiz *Kaşgarlı*’nın naklettiği eski bir Türk şiirinde;

“*Bıçgas bitik kılurlar
And key yeme berürler*”⁹⁷

diyor. Tanrı ile yapılan sözleşme ve insanların ‘*yeh*’ yani ‘*evet*’ demesinden sonra insan ‘*irade-i cüziye*’siyle baş-başa bırakılmıştır. ‘*Adhrış*’ kelimesi ikiye ayrılan yolun başı, ‘*ödhrüş*’, iki şey arasında tereddüt etmek⁹⁸, ‘*azu*’ sözü ise iki şeyden birini dilemeyi anlatan bir sözdür.⁹⁹ ‘*Ök*’, ‘*akul*’ ve ‘*anlayış*’¹⁰⁰, ‘*us*’ yani ‘*akul*’, ‘*hayır ile şerri ayırt ediş*’¹⁰¹, ‘*kılınç*’, sözü ‘*iş amel, ahlâk*’¹⁰², ‘*öküş kılma*’ sözü de ‘*haddini aşmak*’¹⁰³ demektir. Aslında Türk tefekküründe kişiöğlü doğuştan ‘*yazıklı*’dır.¹⁰⁴ Bunun için XIII, XIV ve XV. asırda telif veya tercüme edilen eserlerin *Tarama Sözlüğü* için taranmasında ‘*yazı*’ sözünün, ‘*talih, nasip, kader, alın yazısı*’ anlamlarında kullanıldığı görülüyor.¹⁰⁵ Ancak, ‘*Öküş kılınç*’ ile insanlar ‘*ayık*’larını, yani söz ve va’atlerini ‘*ayık ayıp*’¹⁰⁶ ve ‘*kuyk*’¹⁰⁷ yapmışlar, ‘*Sayış kün*’ü unutup verdiği

⁹¹ “Şaşmaz ok yağmur, yanılmaz bilgin yankıdır”, *DLT III*, s. 380.

⁹² “Ateş dumansız, genç günahsız olmaz”, *DLT I*, 400, *III*, s. 16.

⁹³ *DLT I*, s. 84.

⁹⁴ *DLT III*, s. 26.

⁹⁵ *DLT III*, s. 118.

⁹⁶ *DLT I*, s. 371.

⁹⁷ “Andlaşma bitiğini yazıyorlar, Sağlam yemin ediyorlar”, *DLT I*, s. 459.

⁹⁸ *DLT I*, s. 96. Bu kelimelerin ‘*dh*’ köküne bağlı olması manidar olduğundan, bu kelime ve türevleri üzerine yapılacak çalışmalar İslâmiyet öncesi Türk maneviyatına ait birçok gerçeği ortaya çıkaracaktır.

⁹⁹ *DLT I*, s. 88; Ahmet Caferoğlu, *a.g.e.*, s. 19. “*Azu bu sabımda igid bar gu*”, K.T. G.10. B.K. K.7.

¹⁰⁰ *DLT I*, s. 48-96.

¹⁰¹ Oğuzca *DLT I*, s. 36-286.

¹⁰² *DLT II*, s. 156, *III*, s. 374; Ahmet Caferoğlu, *a.g.e.*, s. 116; A. Von Gabain, *a.g.e.*, s. 280.

¹⁰³ *DLT II*, s. 156.

¹⁰⁴ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 263.

¹⁰⁵ *Tarama Sözlüğü*, Cilt: VI, s. 4455.

¹⁰⁶ *DLT II*, s. 45.

sözden caymışlardır. Müellifimiz *Kaşgarlı*; “*künde irük yok. Beyde kıyık yok*”¹⁰⁸ diye bir Türk atasözü naklediyor. *Yusuf Has Hacib* de;

“*Ayıp birmegü neng tilin aymagu
Tilin aydıng erse anı tıdmagu*”¹⁰⁹

diyor. Türk-Altay kıyamet (*uluğ kün*) inanışına göre¹¹⁰, bir gün insanlar çok azacak, günahtan korkmayacaklar ve kötülükler alıp başını gidecektir.¹¹¹

‘*Ayığ*’ kelimesi ‘*kötü, fena, hile, günah, kötü hareket*’¹¹², ‘*azağ*’ kelimesi ise ‘*yanlış yola sapmış*’¹¹³ demektir. *Kaşgarlı*; “*ayığ; ‘ne iyi’ ‘ne fena’ yerinde kullanılır; ‘ayığ edhgü’, ‘ayığ yawuz neng’ denir ki, ‘ne iyi; ne fena’ demektir. Bu edat iyi ve kötüye delâlet eden kelimelere, tekit için gelir*”¹¹⁴ diyor. *Bahaeddin Ögel*’in dediğine göre; “*kılınç, İslâmiyet’teki ‘irade’ kavramıyla kıyaslanabilir. İnsan ‘erdem’ ve kılınçları, yani davranışları ile Tanrı ve halk yanında ağırlanıyor ve ululaşıyordu.*”¹¹⁵ ‘*Ayığ kılınç*’ kötü hareketler, ‘*edgü kılınç*’ ise ‘*iyi hareket*’ yani ‘*amel-i sâliha*’ demektir. Eski Türk şiirlerinde;

“*alkış başık sözlegüg
ayığ kılınçığ öküngüg*”¹¹⁶
“*inçip edgü kılınçığ işlerke inanmaginça
bu inçsiztin.....*”¹¹⁷

denir. *Yusuf Has Hacib*’e göre; insanın aslı temiz, yüzü güzel, huyu iyi olmalıdır; böyle olan insanlar nimetlere kavuşurlar:

“*Atı erdi ögdülmiş aslı arığ
yüzi, körklüg erdi me kılkı arığ*”¹¹⁸
“*Kiming kılkı edgü kılınç ongay
tilek buldı barça yaruttı kün ay*”¹¹⁹

¹⁰⁷ ‘kıyık’: ‘sözde durmamak, eğrilik’ *DLT I*, s. 167.

¹⁰⁸ “Güneşte çatlak olmadığı gibi beyin verdiği sözde de cayma yoktur.” *DLT I*, s. 70.

¹⁰⁹ “Verilmeyecek şeyi vaad etmemeli bir kere de vaad edilmiş mi, ona engel olmamalı”, *Kutadgu Bilig*, b. 2811.

¹¹⁰ Saadet Çağatay, “Altay Türklerinde Kıyamet Anlayışı”, *A.Ü. Türkoloji Dergisi*, Cilt: 7, 1977.

¹¹¹ Saadettin Gömeç, “Şamanizm ve Eski Türk Dini”, *P.A.Ü. Eğitim Fak. Dergisi*, Sayı: 4, s. 42, 1998.

¹¹² Ahmet Caferoğlu, *a.g.e.*, s. 18.

¹¹³ *a.g.e.*, s. 19.

¹¹⁴ *DLT I*, s. 84.

¹¹⁵ Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, s. 181, Ankara, 1982.

¹¹⁶ “*Sana hamd ve senâ etmeği günahlardan tövbe etmeği*”, Reşid Rahmeti Arat, *a.g.e.*, s. 56-57.

¹¹⁷ “*Hayırlı işlere inanıncaya kadar, bu huzursuzluktan kurtulmak yoktur*”, Reşid Rahmeti Arat, *a.g.e.*, s. 290-291.

¹¹⁸ “*Adı Ögdülmiş idi; soyu temiz, yüzü güzel ve huyu iyiydi*”, *Kutadgu Bilig*, b. 1159.

¹¹⁹ “*Kimin tavırları iyi ve hareketleri uslu olursa; o bütün dileklerine kavuşur, güneşi ve ayı parlak olur*”, *Kutadgu Bilig*, b. 1254.

“Kamug edgüke mün bu edgü kılınç
kılınç edgü bolsa bolur ming sevinç”¹²⁰

Eski bir Uygur şiirine göre kötü hareketler insanların nasiplerini keşerdi. Bu şiirlerde; “*odun nuşvanı-ka arsızıp uth-sız boltumuz*”¹²¹ denir. Turfan Harabeleri’nde bulunan bir Uygur türküsünün ifadesi Türklerin kadına ve manevî temizliğe verdikleri önemi aydınlatması bakımından dikkate şayandır. Bu Uygur türküsünün sözlerine göre, ayıpsız kadına, erkeğin boynunu eğmesi gerekmektedir. Bu Uygur şiiri şöyledir;

“Ne hoş bu ayıbsızlık
ayıbsız bolmuş gerek
ayıbsız bolmuşta kin
ne kılssa... gerek
Ayıbsız tişike er
Boyunun sunmuş gerek,
Ol andağ tüzün birle
Tiriglik kılmış gerek
Akikat bolsa tüzün
Anga can birmiş gerek
Mengi çın ol menği ok
Taktı ne aymış kelek”

“ne hoş bu ayıbsızlık
ayıbsız olmak gerek,
ayıbsız olduktan sonra
ne yapsa ... gerek
Ayıpsız kadına erkek,
Başı eğmek gerek
Öyle dürüst bir insan ile,
Hayat kılmış gerek
O hakikaten temiz olsa
Ona can vermek gerek.
Bu ebedi bir gerçektir, ebedi,
Daha ne demek gerek.”¹²²

Eski ve Orta Türkçede bugün de olduğu gibi bir şeyin sonu ve kenarına ‘uç’ denirdi. ‘Uça’ kelimesi ‘surt, arka’, ‘udhu’ ise, ‘tepe, art, geri’ demektir.¹²³ Bu kelime Oğuz dilinde ‘bir nesnenin tükenmesi, bitmesi’ anlamına gelirdi.¹²⁴ ‘Suç’ kelimesi ise, ‘bir işi üzerine almaktan çekinme ve sapma’¹²⁵ demektir. Suç kelimesinin ‘çıkarmak, soyunmak’¹²⁶ gibi anlamları da vardır. Müellifimiz Yusuf Has Hacib;

“Köni yol öze tüz tuta bir mini
suçulma mening din bu iman tonı”¹²⁷
“Turup çıktı atlandı keldi yana
tüşüp kirdi evke suçuldu tona”¹²⁸

¹²⁰ “Bu iyi davranış bütün iyilikler için sermayedir; Hareketi iyi olursa, insan bir türlü sevince kavuşur”, *Kutadgu Bilig*, b. 255.

¹²¹ “Günah iptidalarına aldatılıp, nasipsiz olduk”, Reşid Rahmeti Arat, *a.g.e.*, s. 142.

¹²² Reşid Rahmeti Arat, *a.g.e.*, s. 266-267.

¹²³ *DLT I*, s. 87. Geniş bilgi için bkz. İbrahim Şahin, “Divanü Lügati’t Türk’te Geçen Uç Şehrinin Yeri ve Anlamı”, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 19, 2008.

¹²⁴ *DLT I*, s. 44.

¹²⁵ ‘Kılıç suç kıldı-kılıç saptı, kesmedi’, ‘er suç kıldı-adam işi üzerine almaktan çekindi’, *DLT I*, s. 321.

¹²⁶ ‘Er tonın suçuldu-adam elbisesini çıkardı, soyundu’, *DLT II*, s. 122.

¹²⁷ “Beni doğru yol üzerinde doğruluğa sevk et; üzerimden bu iman giysisini çıkarma”, *Kutadgu Bilig*, b. 393.

diyor. Türkçede yeni kelimeler yapmanın yaygın bir yolu isim veya fiillerin bir sesini değiştirmek veya bir harf eklemektir.¹²⁹ 'Suç' kelimesinin 'ucu aşma, tepeyi dolanma, üzerinden atma' gibi manaları da vardır. Demek ki, 'suç' dünyaya gönderilmeden önce 'yemü' diye sorulduğunda 'yeh' yani 'evet' dediği halde, dünyaya geldikten, yola çıktıktan sonra bu zünü çıkarıp atması olayıdır.

Bazı kelimelerin menşei ilkel insanın düşünce tarzı nazara alınmak suretiyle bulunabilir. Bugün soyut kavram bildiren birçok kelimenin menşei ilkel insanın her olayı müşahhas olarak ifade etmiş olduğunu nazara alarak aydınlatmak mümkündür. Nitekim, 'yazuk' sözünün bir manası da, 'boşanmış, bağından çözülmüş'¹³⁰ demektir. 'Yol' kelimesi *Gök Türk Yazıtları*'nda bugünkü manada kullanılan bir kelimedir. Türklerde 'töre' basit bir 'gelene-görenek' değil, gerçekte bir 'yol', daha doğrusu 'sırat-ı müstakim' yani 'doğru yaşama yolu'dur. Bu sebeple birçok Orta Asyalı Türkler 'töre'ye 'yol' da demişlerdir.¹³¹ Müelliflerimizden Yusuf Has Hacib;

"Bu ol din yolu hem bu dünya yolu
bu yolça yori yolda azma ulı"¹³²
"Telim körmüşim bar tegimsiz kişi
turup ilke yazdı kesildi başı"¹³³

diyor. Yusuf Has Hacib'in çağdaşı olan Kaşgarlı da, 'ol keyikni yazdı' sözünde 'yazdı' kelimesine 'yanıldı' manası veriyor.¹³⁴ *Dede Korkut Hikâyeleri*'nden *Kazan Big Oğlı Uruz Bigün Tutsak Olduğu Boyı*'nda; 'Ol kâfirün için atup birin yarmaz okçası olur'¹³⁵ şeklindeki sözde geçen 'yarmaz' kelimesi, *Dresden* nüshası s. 130, satır. 6, 'يارمز -yarmaz', *Vatikan* nüshası s. 72, satır 9'da 'يارمز -yarmaz' (faksimile) olarak yer almıştır. *Dresden* nüshasında istinsah hatası ile noktanın unutulduğunu düşünmek mümkün ise de, bunlardan ikisi de manayı değiştirmiyor. Demek ki, 'doğru yolu yarıp geçmek' veya 'doğru yoldan azmak' yani 'yazmak' aynı şeydir. Yine *Dede Korkut Hikâyeleri*'nde 'yazuk' sözü 'günah, suç' anlamında geçmiştir. *Dirse Han Oğlı Buğaç Han Hikâyesi*'nde;

¹²⁸ "Kalkıp çıktı, atına binip geri döndü; inip evine girdi ve giysisini çıkardı", *Kutadgu Bilig*, b. 4958.

¹²⁹ "Alanğ-anğil, emek-yemek, etki-yetki, çakmak-yakmak, övgü-sövgü, ses-sus, eşme-çeşme, yağmur-çağmur, göz, gör, kör" vb.

¹³⁰ *DLT III*, s. 16.

¹³¹ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 59-233; Hikmet Tanyu, "Türk Töresi Üzerinde Yeni Bir Araştırma", *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 23, s. 104-112, 1978.

¹³² "Bunlardan biri din yolu; biri de dünya yoludur; bu esash yoldan şaşma", *Kutadgu Bilig*, b. 6498.

¹³³ "Çok görmüşümdür, liyakatsiz kişiler günün birinde memlekete karşı suç işlemiş ve başları kesilmiştir", *Kutadgu Bilig*, b. 2519.

¹³⁴ 'O, ava atışta yanıldı.', *DLT III*, s. 59.

¹³⁵ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı I*, TDK Yay., s. 159, Ankara, 2008.

“Menüm için geldün ise oğlançuğum öldürmişem,
Yiğit sana yazuğı yok döngil girü”¹³⁶

sözleri yer almıştır. Her halükârda, kökeni, XI. asra, belki daha eskilere götürülebilecek olan ‘suç’ sözcüğümüzün, bu çağlarda, günümüzdeki anlamından ziyade, ‘yoldan ve yönden sapma, yanılma’ anlamına geldiği anlaşılıyor.¹³⁷ Suçlu ve günahkâra da ‘yazukluk’ yani ‘yazıklı’ denilirdi. Suç işleme ise, ‘yazık kılma’ sözü ile karşılanıyordu. Başlangıçta Kamlık ve Hanlık aynı kişi üzerinde toplanmıştır. Bu kurumların ayrılması sürecinde Kamlık kurumunu uhdesine alan ile Hanlık kurumunu uhdesine alan arasında görev ve yetkiler yönünden bir takım sorunlar yaşanmıştır.¹³⁸ Kam-Gan’ın, Kamlık ve Hanlığa ayrılma sürecinde dünya işleri ve protokol kaidelerinin icrası Han’a, halk inançlarının gereğinin icrası Kam’a düşmüştür. Bu bakımdan ‘suç’ kelimesi önceleri dinî bir terim iken, Kamlık kurumu ile Hanlık kurumunun ayrılması sürecinde dünyevileşmiş, ‘yazuk’ ise uhrevileşerek ‘günah’ haline dönüşmüştür. Bugün “suçsuz ve günahsız” gibi ‘hendiadyoinler’ yaparken bunların manalarının başlangıçta ayrı olduğunu düşünmeyiz. *Dede Korkut Hikâyeleri*’nde ‘suç’ kelimesi bugünkü manasında kullanılmıştır. “Yaltaçuk gördi kim yanar, sazdan çıktı. Beyregün ayağına düşdi, kılıcı altından kiçdi. Beyrek dahi suçundan kiçdi.”¹³⁹ XV-XVI. asır Osmanlı ve beylikler Kanunnamelelerinde zaman zaman ‘suç’ kelimesi geçmekle beraber, genellikle ‘cürüm’ kelimesi kullanılmış, ‘yazuk’ kelimesi ise daha ziyade sofilerin dilinde ‘günah’ anlamında mahfuz kalmıştır.

‘Mün’ kelimesi ‘hastalık’ ve ‘ayıp’¹⁴⁰ anlamına geldiği gibi aynı zamanda suç ve günah anlamına dahi gelirdi. Dolayısıyla ‘münsüz’ kelimesi günahsız, suçsuz, kabahatsiz demektir.¹⁴¹ Müellifimiz *Kaşgarlı*, ‘müne’ kelimesini, ‘eğriliği düzeltmek için bir şeyin uçlarını kesmek’¹⁴², ‘müneldi’ kelimesini de ‘elbisenin yenerleri ve fazla olan yerlerinin kesilmesi’¹⁴³ diye tanımlıyor. Demek ki, ‘mün’, az bir müdahale veya gayretle düzelebilecek küçük ayıp ve günahlardandır. *Yusuf Has Hacib*;

¹³⁶ Muharrem Ergin, *a.g.e.*, s. 93.

¹³⁷ Bu konuda ayrıntı için bkz. Feda Şamil Arık, “Eski Türk Ceza Hukukuna Dair Notlar Suçlar ve Cezalar”, *A.Ü. D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 28, 1996; Necdet Sevinç, “İslâm Öncesi Türk Hukuku”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 6, s. 161-184, Haziran 1980; Esra Yakut, “Eski Türklerde Hukuk”, *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 3, Eskişehir, 2002.

¹³⁸ Özkul Çobanoğlu, “Kağanlık Ve Kamlık Kurumları Arasındaki Çekişmenin Türk Mitolojisine Yansıması Problematikinde Yöntem Sorunları”, *Bilig*, Sayı: 27, Güz 2003.

¹³⁹ Muharrem Ergin, *a.g.e.*, s. 151.

¹⁴⁰ *DLT III*, s. 140.

¹⁴¹ Ahmet Caferoğlu, *a.g.e.*, s. 90.

¹⁴² *DLT III*, s. 274.

¹⁴³ ‘Ton Müneldi’, *DLT II*, s. 138.

"Negü tir eşitgil sevitmiş kişi,
sevitse kişi kör mün erdem başı"¹⁴⁴
"Mün ermez manga kör bu irsellikim
yangı neng talular ma özke bekim."¹⁴⁵

diyor. Balasagunlu ve Kaşgarlı'nın eserlerinde 'günah' karşılığında geçen 'arınçu, erinçü'¹⁴⁶ ve 'teltük'¹⁴⁷ terimlerinin, yerine göre suç ve suçlu anlamlarında yorumlanabileceğini de kabul etmek mümkündür. Türklerde kusur ve ayıp sayılan hallerden biri de 'kibir' olup buna 'öktem'¹⁴⁸ denirdi. Yusuf Has Hacib şöyle diyor:

"Kimi sevse aybı kör erdem bolur
kimi sevmese erdem öktek bolur."¹⁴⁹

Türkçede 'takip etmek, ardından gitmek, maiyet, sonra' anlamındaki 'ud-u'¹⁵⁰ kelimesinden gelen 'udun' sözü de 'günahlı, kabahatli, suçlu'¹⁵¹, 'küstah, utandırıcı'¹⁵² demektir.

Bugün dilimizde 'vah vah, eyvah' anlamında kullandığımız 'yazık'¹⁵³ kelimesi yerine Eski ve Orta Türkçede 'ısız, isiz, esiz' kelimeleri kullanılmıştır.¹⁵⁴ Bu kelime esasında 'kaba' ve 'kabalık' demektir.¹⁵⁵ Türk töresinde 'kibir', 'küstahlık' ve 'kabalık' hoş görülmemeyen davranışlardır. Müellifimiz Yusuf Has Hacib:

"Otunluk bıvalık yavalık kamug
isizler kılınç bolur ay uluğ"¹⁵⁶

diyor. Gök Türk Yazıtları'nda; "Türk amtı budun begler bödke körügme beqlerü yangıltaçı siz"¹⁵⁷ ve "Yarıkında yalmasında yüz artuk okun urtı

¹⁴⁴ "Dinle, sevilen kişi ne der; kişi kendini sevdirence, onun kusuru erdem sayılır", *Kutadgu Bilig*, b. 533.

¹⁴⁵ "Hâlbuki dönekliğim binim için kusur değildir; ben kendime daima yeni ve taze şeyler seçerim", *Kutadgu Bilig*, b. 686.

¹⁴⁶ *DLT I*, s. 134; Ahmet Caferoğlu, *a.g.e.*, s. 65.

¹⁴⁷ *Kutadgu Bilig*, b. 5276.

¹⁴⁸ Ufuk Tavkul, "a.g.m.", s. 19; krş. L. Ligeti, *Codex Cumanicus*, s. 131.

¹⁴⁹ "İnsan kimi severse, onun kusuru erdem olur; kimi sevmezse, onun erdemi kusur görünür", *Kutadgu Bilig*, b. 534.

¹⁵⁰ K.T. K.2, D.36; *DLT I*, s. 87; Ahmet Caferoğlu, *a.g.e.*, s. 171.

¹⁵¹ Ahmet Caferoğlu, *a.g.e.*, s. 93.

¹⁵² A. Von Gabain, *a.g.e.*, s. 305.

¹⁵³ *DLT I*, s. 143, II, s. 188.

¹⁵⁴ Talat Tekin, "Eski Türk Yazıtlarında Yanlış Yorumlanan Bir Kelime Üzerine", *Turkish Studies*, (çev. Erdem Uçar), Cilt: 1/2, Sonbahar 2006; Nurdin Useev, "Esizime Mi Sizime Mi", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 34, s. 1-8, Erzurum, 2007.

¹⁵⁵ A. Von Gabain, *a.g.e.*, s. 275.

¹⁵⁶ "Küstahlık, kabalık, aksilik hep kötülerin hareketidir; ey ulu", *Kutadgu Bilig*, b. 931.

¹⁵⁷ "Şimdiki Türk milleti, beyleri, bu zamanda itaat eden beyler olarak mı yanılacaksınız" K.T. G.11. B.K.K.8. Dolayısıyla cümlenin doğrusu; "Şimdiki Türk milleti, beyleri, bu zamanda itaat eden beyler olarak mı yanılacak, yazıklar olsun" şeklinde olmalıdır.

*yüzinge başına bir ok teggürmedi. Tegdükin Türk begleri kop bilir siz*¹⁵⁸ şeklindeki cümlelerde geçen ‘siz’ kelimeleri zannedildiği gibi ikinci çoğul kişi zamiri olan ‘siz’ değil, ‘acıma, merhamet, hayıflanma’ ünlemi olarak kullanılan ve daha sonraları ‘esiz / isiz’e dönüşen bir ünlemdir. Nitekim cümlelerin gelişi ve hayıflanma bildirmesi de bunu gerektirmektedir. Hâlbuki, *Şine-Usu Yazıtı*’ndaki, “*Siz taşıking, Çikig taşıgırırng timiş*”¹⁵⁹ cümlesindeki ‘siz’ kelimesi ile, *Terhin Yazıtı*’ndaki; “*Ötüken eli sizde ebir tidi*” ve “*küç kara bodun timiş sin sizde*”¹⁶⁰ cümlelerindeki ‘siz’ kelimeleri, ikinci çoğul kişi zamiri olan ‘siz’ dir. *Uyug Tarlag Yazıtı*’ndaki, “*Siz ilime, kunçuyuma, oğlanıma, bodunuma, sizime altmış yaşımada adrıltım*”¹⁶¹ cümlesindeki ‘siz’ kelimesi, ‘eyvah / ne çare’ anlamında olduğu halde, ‘sizime’ kelimesi, ‘siz’ şahıs zamiri, /-im/ iyelik eki ile /-e/ yaklaşma-ayrılma hal ekinden oluşmaktadır. *Begre Yazıtı*’ndeki; “*sizime kün ay azdım*” ve “*bunga sizime yıta*”¹⁶² cümlelerindeki ‘siz’lerin ‘ne çare, eyvah’ anlamında olduğu ortadadır. Bu gelişme *Gök Türk Yazıtları*’nda; ‘acıma, merhamet, hayıflanma’ ünlemi olarak kullanılan ‘siz’ kelimesinin daha sonraları aynı anlamda olmak üzere ‘sizime’ şekline dönüştüğünü gösteriyor. Belki bu gelişme, ikinci çoğul kişi zamiri olan ‘siz’ ile, ‘ne çare, eyvah’ anlamındaki ‘siz’i birbirinden ayırt etme ihtiyacından ortaya çıkmıştır. *Sir Gerard Clauson*, Yenisey Yazıtlarıyla ilgili Etimolojik Sözlüğünde yazıtlarda geçen ‘siz’ kelimesine, ‘you’, ‘siz elime’ kelimesine ‘*from you my realm-benim memleketimden olan sizler*’ ve ‘sizime’ kelimesine ‘*from you who belong to me-benim ait olduğum sizler*’ anlamını vermişti.¹⁶³ Türkolog *Sir Gerard Clauson*’dan sonra konu üzerinde yapılan çalışmalar bu şekildeki anlamlandırmanın isabetli olmadığını ortaya koymuştur.¹⁶⁴ Müellifimiz *Kaşgarlı*; “*Türkler ‘sen’ kelimesi ile çocuk, uşak gibi kendilerinden yaşça ve unvanca küçük olanlara seslenirler. Unvanı olan, sayılan kişilere karşı ‘siz’ denir. Oğuzlar işi tersine çevirerek büyük için ‘sen’, küçük için ‘siz’ derler. Cem’inde dahi böyle denir. Kural da budur; çünkü ‘siz’ cemi olan*

¹⁵⁸ “*Zırhından kaftanından yüzden fazla (çok) ok ile vurdular. Yüzüne başına bir tane değdirmedi. Hücum ettiğini Türk beyleri, hep bilirsiniz.*” K.T.D.33-34. Dolayısıyla cümlelerin doğrusu; “*Zırhından, kaftanından yüzden fazla ok ile vurdular. Yüzüne başına bir tane değdirmedi. Hücum ettiğini Türk beyleri, hep bilir, yazıklar olsun*” şeklinde olmalıdır.

¹⁵⁹ “Siz ayaklanın, Çik’leri de ayaklandırın demiş”, *Şine-Usu Yazıtı*, D. 10.

¹⁶⁰ “Ötüken ülkesi sizde, yönetin dediler” ve “güçlü halk demiş: Atalar Mezarlığı sizde”, *Terhin Yazıtı*, G. 5.

¹⁶¹ “Siz ülkemden, eşimden, oğullarımdan, milletimden, sizden altmış yaşımada ayrıldım”, *Uyug Tarlag Yazıtı (II. Togan Bitiği)*. Dolayısıyla cümlelerin doğrusu; “*Ne çare; ülkeme, eşime, oğullarıma, milletime, sizlere, altmış yaşımada veda ettim*” şeklinde olmalıdır.

¹⁶² *Begre Yazıtı (İçreki Bitiği)* 1. “*yazık ki ayrı düştüm*” ve 4. satır, “*ne çare, ayrıldım.*”

¹⁶³ Erhan Aydın, “S. Gerard Clauson’un Etimolojik Sözlüğünde Yenisey Yazıtlarıyla İlgili Veriler”, s. 111.

¹⁶⁴ Talat Tekin, “a.g.m.”; Nurdin Useev, “a.g.m.”.

*bir isimdir*¹⁶⁵ diyor. Dolayısıyla sonradan 'sizime' şekline dönüşen, *Gök Türk Yazıtları*'ndaki 'siz' Oğuzca bir belirti olup, bunda büyüklerin küçükleri takdir etmesi, onlara hayıflanması, acıma ve merhamet göstermesi esprisi bulunmuş olmalıdır. 'Siz' kelimesinin, Eski Türkçe döneminin sonlarında 'eyvah' anlamında 'sizime' kelimesine, bu kelimenin de Orta Türkçe döneminde 'isizim' kelimesine dönüştüğü ve 'eyvah' anlamındaki 'siz' kelimesinin tamamen kaybolduğu görülmektedir.

Kaşgarlı'da geçen *Alp Er Tonga Destanı*'nda 'İsiz' kelimesi ise 'kötü, kahpe' anlamındadır.

"Alp Er Tonga öldi mü İsiz ajun kaldı mu Ödlek öçin aldı mu Emdi yürek yurtılır"	"Alp Er Tonga öldü mü, Kötü dünya kaldı mu, Zaman öcünü aldı mu Artık yürek yurtılır." ¹⁶⁶
---	--

Kutadgu Bilig'de 'isiz' kelimesi 'kötü' anlamında kullanılmıştır.

"isiz iş tutunma yırak tur teze "İsizke katılma ay ödrüm kişi "isizmü sanga yig azu edgümü"	isiz iş azatur sini yol öze" ¹⁶⁷ isiz bolga kılınğ ol isiz tuştı" ¹⁶⁸ söküşmü kolur sen azu ögdümü" ¹⁶⁹
---	--

Bu 'esiz / isiz' kelimesi *Kaşgarlı'da* 'eyvah' anlamında kullanılmıştır. Müellif, "essiz anınğ yigitliğı"¹⁷⁰ diyor. Aşk ateşiyle kavrulmuş bir ozanın vaziyetini;

"Könğli köyüp kanı kurıp agzı açıp katgurar
Sızguralır üdhikler essiz yüzi burkurar."¹⁷¹

sözleriyle ifade ediyor. *Yusuf Has Hacib* de bu manada;

"İsizim yigitlik isizim yigitlik
tuta bilmedim men sini terk kaçıktım"¹⁷²

diyor. Bu bakımdan, *Yenisey Yazıtları*'ndaki cümlelerde geçen, 'ayta, esizime, ayta' kelimeleri birer 'hendiadyoin' gibi görülmektedir. Bununla

¹⁶⁵ *DLT I*, s. 339, *II*, s. 347, *III*, s. 124, *III*, s. 298.

¹⁶⁶ *DLT I*, s. 41.

¹⁶⁷ "Kötüyü arkadaş edinme, ondan uzak tur, kaç; kötü arkadaş seni yolundan şaşırtır", *Kutadgu Bilig*, b. 4194.

¹⁶⁸ "Ey iyi insan, kötüyü katılma; tıpkı o kötünün doğası gibi, seninki de kötü olur", *Kutadgu Bilig*, b. 4241.

¹⁶⁹ "Kötü mü daha iyi senin için, yoksa iyi mi, sövülmek mi istersin, yoksa övülmek mi", *Kutadgu Bilig*, b. 243.

¹⁷⁰ "Yazık onun gençliğine", *DLT I*, s. 143.

¹⁷¹ "Âşık, halkın yanında ağzı açılasya güler, kalbi yanıktır, kanı kurumuştur. Aşk onu eritmek üzeredir. Yazık onun solmuş çehresine." *DLT II*, s. 188.

¹⁷² "Yazık gençliğime, gençliğime yazık, ben seni, tutmasını bilmedim, Çok çabuk elden kaçırdım", *Kutadgu Bilig*, b. 6522.

beraber bu kelimelerin manaları üzerindeki tartışmalar henüz devam etmekte olup, bir neticeye ulaşılmış da değildir.¹⁷³

Dede Korkut Hikâyeleri'nde 'vay' kelimesi bir acıma, bir şaşkınlık bildirdiği gibi, 'yazuk' kelimesi de 'eyvah' anlamındadır:

"Tavla tavla bağlanan atuma yazuh	Kardaş diyü saklayanda yoldaşuma yazuh
Yumruğumda talbınanda şahin kuşuma yazuh	Yeter ile tutanda tazıma yazuh
Biglige toymadın özüme yazuh	Yiğitlige usanmadın canuma yazuh" ¹⁷⁴

Kutadgu Bilig'in bazı yerlerinde 'yazık, hayf, eyvahlar olsun' anlamında Farsçadan alınan 'diriga' kelimesi kullanılmıştır:

"Köngül bertti ilig yuvuldu yaşı
ayur ay diriga ol edgü kişi"¹⁷⁵

XIII. asır Batınî babalarından *Şeyyad Hamza*, 'diriga' kelimesini bir şiirinde 'ne yazık, eyvah' anlamında kullanılmıştır:

"Katı odlare ben yandum dirigâ	Ogul derdine boyandum dirigâ
Hacı Muhammede yalvarı-kaldum	Bulmadum çok uzandum dirigâ
Gözüm nûri ogul cânım pâresi	Dil-ü dil-bend-ü bülbülüm dirigâ
Ogul balı dadunuz damagumun	Ölüm agusına yandum dirigâ
Söyündürdüm yüzüne kim bakıcak	Sizi bana kala sandum dirigâ
Müslümâna ogul kız acısını	Bititmegil hudâvendüm dirigâ" ¹⁷⁶

Bir *Koyunbaba Menâkıbnâmesi*'nde de Farsça 'diriga' kelimesi 'ne yazık, eyvah' anlamındadır.¹⁷⁷ XIX. asır şairlerimizden *Geredeli Âşık Figanî* ise bir şiirinde 'vah' ve 'yazık' kelimelerini 'eyvah' anlamında 'hendiadjoin' şeklinde kullanmıştır.

¹⁷³ Bu kelimeler Türk-İslâm mezar taşlarındaki 'El Baki Hüvel Baki' gibi bir klişeden ibarettir. Eski Kuzey Türk dünyasında bir 'ayı' kültüründen bahsedildiği gibi, mitolojide 'ay', 'ata' ve döngüsel yenilenmenin bir sembolüdür. 'Ayı' kelimesinin 'hakikat, yaratma, yaratıcı kudret' anlamına geldiği de bilinir. Diğer yandan Türkçede 'ayıt' söylemek, 'anyığ' ise 'korkmak' demektir. Gök Türk yazıtlarından önce 'ayıt' ile 'anyığ'ın eşsesli olduğu düşünülebilir. Bu bakımdan; 'ayıta, esizime, ayıta' klişesini, 'Tanrım eyvah Tanrım' veya 'korkuyorum, eyvah korkuyorum' şeklinde anlamak mümkündür. 'Ayıt' ve 'anyığ' hk. bkz. Hatice (User) Şirin, "Şine Usu Yazıtında Kayıtlı T(A)T(A)R(I)G: (A)Y(I)Td(I)M' Cümlesi Üzerine", *International Journal of Central Asian Studies*, Cilt: 12, 2008.

¹⁷⁴ Muharrem Ergin, *a.g.e.*, s. 109.

¹⁷⁵ "Hükümdar çok müteessir oldu, ağlamaya başladı: o iyi insana çok yazık dedi", *Kutadgu Bilig*, b. 6238. *Kutadgu Bilig*'de Arapça ve Farsça alıntılar için bkz. Halil Ersoylu, "Kutadgu Bilig'deki Arapça ve Farsça Kelimeler", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 27, s. 121-138, Aralık 1983.

¹⁷⁶ Orhan Tavukçu, "Şeyyâd Hamza'nın Bilinmeyen Bir Şiiri Münasebetiyle", *Central Asian Studies*, (Prof. Dr. Mustafa Canpolat Armağanı), Cilt: 10-1, s. 183, 2005.

¹⁷⁷ "Diriga bilmedik kadrin meğer Koyunbabadır bu" (8/ 110); "Cana kast etmek diriga bizden isyandır sana" (41/608); Hacı Yılmaz, "Bilinmeyen Bir Koyunbaba Menâkıbnâmesi Üzerine", *Hacı Bektaş Veli Dergisi*, Sayı: 11, s. 21, 1999.

"Fazla yok Karun kadar mâlın da olsa neyleyim
Vah yazıklar beş kulaç ehrâma bâşım bağlıdır"¹⁷⁸

Türk dinî tarihinde Vahdaniyet temel inanç olup, diğer görünümeler sadece birer ilâve fenomen durumundadır. Şamanizm denen şeyin Vahdaniyet fikrinin (monoteizm) yozlaşmış veya yozlaştırılmış şeklinden başka bir şey olmadığı anlaşılıyor.¹⁷⁹ Bu durumda sonradan Şaman denen 'Kam'ın orijinal halinin bir peygamber olması çok muhtemeldir. Ancak Kam, aslında bu yetkiyi aynı zamanda 'kam-gan' olan handan almıştır. Bahaeddin Ögel'e göre; "Bir nevi tek Allah'a tekabül eden 'Gök Tanrı' dinine sahip olan Hunların, en büyük rahibinin de devlet reisi olduğu anlaşılmaktadır. Devlet reisi, bizzat Tanrının oğlu ve yeryüzünde vekilidir. Halk arasında bazı sihir ve ayinler yapan Kamların da bulunmuş olması çok muhtemeldir."¹⁸⁰ L. Ligeti de Türklerde; "Baş-Hükümdar belki aynı zamanda başpapaz gibi bir şeydi, çünkü, her sabah çadırından çıkar ve Tanrıya tapınır gibi bir tavırla, doğan güneşi selâmlardı; uğur getiren yeni ay göründüğü zaman ise aynı saygı ile ayı selâmlardı."¹⁸¹ demek sureti ile hükümdarın aynı zamanda başpapaz olabileceğini imâ ediyor. Gök Türk Yazıtları'ndan anlaşıldığı kadarıyla Kağan bu vazifeyi doğrudan Tanrıdan almış olup bir bakıma 'halife-i ruy-u zemin'dir.¹⁸² Bu bakımdan, İslâm hilâfet kurumunun gelişmesinde İslâmiyet öncesi Orta Asya din ve inanışlarının tesirleri aranmalıdır. Hatta ilk Türk-İslâm tarikatlarında İslâmiyet öncesi Türk dininin tesirleri bariz olduğu gibi, Anadolu inanç önderlerini besleyen de eski Türk inanç sistemleri, din ve inanışları olmuştur.¹⁸³

Türklerde 'töre' daha çok devletin kuruluş düzeni ve işleyişi ile ilgili kuralları ifade etmekte ise de, aile yaşantısı açısından da bu kavram kullanılmıştır. Bu manada töre 'görenek' demektir.¹⁸⁴ Türk töresi, toplum düzeni ve askerî disiplini sağlamak için konmuş kanunlardı. Törenin en ana ve temel maddeleri Türk boylarının, dışarıda ve divanda nasıl yer alacakları, yaylak ve kışlak gibi yurtların belirtilmesi, mevki, rütbe ve de-

¹⁷⁸ Mehmet Yardımcı, "Aşık Figani'de Klasik Türk Şiirinin Etkileri", *Folklor / Edebiyat* 1994/4, ayrı basım, Sayı: 20, s. 10.

¹⁷⁹ Mehmet Aydın, "Türklerin Dinî Tarihi Üzerine Bir Değerlendirme", *S.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 4, s. 3, Güz 1997; "Şamanizmin Eski Türk Dinî Hayatı İle İlişkisi", *Hacı Bektaş Velî Dergisi*, Sayı: 28, s. 89-100, 2003; Abdülkadir Donuk, "Eski Türk Dinî Şamanizm Mi İdi?", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 14, s. 9-11, Şubat 1988.

¹⁸⁰ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s. 46, Ankara, 1984.

¹⁸¹ L. Ligeti, *Bilinmeyen-İç Asya*, s. 47, aynı müellif, *Attilâ ve Hunları*, (tr. Şerif Başstav), s. 36, Ankara, 1982.

¹⁸² İrfan Görkaş, "Köktürk Kitabelerinde Tanrı-İnsan Münasebetleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 117, s. 111-122, Aralık 1998.

¹⁸³ Erman Artun, "Anadolu İnanç Önderlerini Besleyen Eski İnanç Sistemleri, Dinler, İnanışlar", *Uluslararası Türk Dünyası İnanç Önderleri Kongresi Bildirileri*, Türksev Yay., s. 25-39, Ankara, 2002.

¹⁸⁴ Aybars Pamir, "Orta-Asya Türk Hukukunda 'Töre' Kavramı", *A.Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 58, Sayı: 2, s. 360, 2009.

receler ile *'silsile-i meratib'*in oluşturulmasıydı. Yalnız beyler değil, ona bağlı olan halk kitleleri de bu kesin ve disiplinli devlet protokolü içinde yerlerini almıştır.¹⁸⁵ Bu sayede Türk toplumunda *'disiplin'* denen düzenin en yüksek örneği görülür. Türk töresi, aileden başlayarak, herkesi yerine ve vazifesine göre mesul tutuyordu.¹⁸⁶ Yani Töre sosyal kontrolü sağlamış, fertleri âdeta birbirine zimmetlemiştir.¹⁸⁷ *'Töre'nin bireylerin benliklerine işlediği bu toplumda 'azgınlığa' ve 'şaşkınlığa' yer yoktur. Kaşgarlı'nın naklettiği eski bir Türk şiirinde;*

"Endik kişi ...?

Toklu böri yetilsün

El törü yetilsün

*Kadhgu yama savilsun."*¹⁸⁸

diyor. Gök-Türk kağanı *Tou-lan Kağan*'ın zina yapan Çinli prenses *Ch'ien-chin'i* (Ta-i), halkın önünde ve bizzat kendi kılıcı ile nasıl öldürdüğü, Türk tarihinin meşhur olaylarından.¹⁸⁹ Çin kaynaklarının verdiği bilgilere göre, Kırgızlar, haramilerin daima kafalarını keserler ve bir oğul harami olunca, onun başını babasının boynuna asarlar, baba da bu kelleyi ölünceye kadar boynundan çıkaramazdı.¹⁹⁰

el Câhiz'in Fazâ'il el-Etrâk adlı eserinde; Emevî halifesi *Hişam b. Abdülmelik* tarafından Horasan valiliğine tayin edilen *Cüneyd b. Abdurrahman* ile Türk hakanı¹⁹¹ arasında geçen bir mülâkattan bahsedilir. Bu mülâkat henüz İslâmiyet dairesine girmemiş olan Türklerin iman ve ibadet esasları bakımından İslâmiyet'in tebliğ ettiği iman ve ibadet esaslarına ne kadar yatkın olduklarını ortaya koymaktadır.¹⁹² Türk ülkelerini ziyaret eden İslâm coğrafyacılarına göre Türkler sadece fiziki olarak değil, manen de güzeldirler. *İbn Fazlan* 920 yılında Volga Bulgarlarına giderken aralarından geçtiği Oğuzlardan bir kadının edep yerini açık görmüş ve taaccüp etmişti. Bu Türk kadınının kocasının Arap seyyaha söylediği

¹⁸⁵ Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, s. 300 vd.; *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 232 vd.; *Türk Mitolojisi*, Cilt: I, s. 28-29-273-274; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 233-234, İstanbul, 2005.

¹⁸⁶ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 233.

¹⁸⁷ Nevin Güngör Ergan, "Bozkır Türklerinde Sosyal Kontrol", *Polis Bilimleri Dergisi*, Cilt: I, Sayı: 3, s. 1-8, Nisan 1999; Mustafa Avcı, "Töre Cinayetlerinin Tarihi Kökenleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 158, s. 119-144, Eylül-Ekim 2005.

¹⁸⁸ "Şaşkın kişi ayılsın, Yurda düzen yayılsın,
Kurtla toklu güdülsün, Kaygı yine savulsun." *DLT I*, s. 106.

¹⁸⁹ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 233; Ahmet Taşağl, *Gök Türkler I*, s. 52.

¹⁹⁰ W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, (çev. N. Uluğtuğ), s. 69, Ankara, 1996.

¹⁹¹ Bu Türk hakanı *Türkiş Kağanı Su-lu Kağan* olmalıdır. Bu konuda bkz. Zekeriya Kitapçı, *Türkistan'da Müslüman Olan İlk Türk Hükümdarları*, TDAV Yay., s. 82, İstanbul, 1988.

¹⁹² *Fazâ'il el-Etrâk*, s. 86 v., (haz. R. Şeşen) T.K.A.E. Yay., Ankara, 1988. Ayrıntı için bkz. Özkan Açıköz, "Din Değiştiren Türkler Benliklerini Yitirirken İslâm'a Girenler Nasıl Türk Olarak Kalabildiler?", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 126, 79-88, Haziran 2000; "Türk Müslümanlığı'nın En Belirgin Vasıfları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 148, s. 159-178, Şubat 2004.

sözler meşhurdur. Seyyah henüz Müslüman olmamış Oğuzlar hakkında; “Zina diye bir şey bilmezler. Böyle bir suç işleyen birini ortaya çıkarırlarsa onu iki parçaya bölerler. Şöyle ki: Bu kimseyi iki ağacın dallarını bir yere yaklaştırarak bağlarlar. Sonra, bu dalları bırakırlar. Dalların eski durumuna gelmesi neticesi, o kimse iki parçaya bölünür.”¹⁹³ Tabii burada cezaya çarptırılanın kim ya da kimler olduğu belirtilmemiş, ancak bu ağır ceza insanlar üzerindeki baskı ve kontrolün ileri boyutta olduğunu göstermektedir. Türk töresi cezaların tatbikinde kimseye ayrıcalık tanımamıştır.¹⁹⁴ Bir Çin kaynağının naklettiğine göre, Tabgaç Türk hükümdarı *T'ai-Wu*; “Ben devletimin içinde küçüklerin haydutluk etmesine ve halkımın ezilmesine göz yummamam” şeklindeki sözleriyle, adaletin uygulanmasında gösterdiği titizliği gözler önüne sermiştir.¹⁹⁵ Ceza hukuku, toplumun huzur ve sükûnunu ihlâl eden ve ‘suç’ dediğimiz hareketleri önlemeye ve bu hareketlerin işlenmesi halinde faillerine ‘ceza’ adını verdiğimiz müeyyideleri uygulamaya yönelmiş kaideleri kapsayan hukuk manzumesidir. Gerek Çin yıllıklarının verdiği haberler, gerekse erken Türk yazıtları ile diğer yazılı kaynaklarımıza göre, Türklerdeki adalet ve insanlık anlayışı çağlar ötesi olup, ortaçağ zihniyeti ile bağdaştırılması güçtür. *Yusuf Has Hacib*;

“Kerek oğlum erse yakın ya yağuk kerek barkın erse kiçigli konuk
törüde ikigü manga bir sanu keserde adın bulmagay ol mini”¹⁹⁶

diyor. Diplomat *İbn Fazlan*, içlerinden geçtiği Oğuzlardan sonra Volga Bulgarlarında zina edenlerin ve hırsızların nasıl cezalandırıldığını da şöyle anlatıyor:

“Kadınlar ve erkekler hep beraber girip çırılçıplak yıkanır. Birbirlerinden kaçmazlar. Bununla beraber, herhangi bir şekilde zina etmezler. Zina onlara göre en büyük suçlardandır. İçlerinden biri zina ederse, kim olursa olsun, dört kazık çakıp zina edenin el ve ayaklarını bunlara bağlarlar. Sonra onu, boyundan uyluklarına kadar balta ile yararak iki parçaya ayırırlar. Kadına da aynı cezayı tatbik ederler.

¹⁹³ *İbn Fazlan Seyahatnâmesi*, (haz. R. Şeşen), s. 35, İstanbul, 1995.

¹⁹⁴ Nilgün Dalkesen, “İslâm Öncesi Devirlerde Orta Asya’da Değişen Kadın-Erkek İlişkileri”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 7/2, s. 441-449, 2008.

¹⁹⁵ Abdülkadir Donuk, “Eski Türklerde Hükümdarın Vazifeleri ve Vasıfları”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 17, s. 108, Nisan 1982; Eski Türk devletlerinde adalet anlayışı ve bu kavrama isnat edilen değerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Adem Tutar, *İslâm Öncesi Türk Devlet Geleneğinde Adalet Anlayışı*, Cilt: II, s. 868 vd, Ankara, 2002.

¹⁹⁶ “Gerek oğlum, yakınım veya hısumım olsun;
gerek yolcu, geçici veya konuk olsun;
Kanun karşısında benim için hepsi birdir;
Hüküm verirken hiçbirini beni farklı bulmaz.” *Kutadgu Bilig*, b. 817-818. ayrıca bkz. Cantürk Caner, “Kutadgu Bilig’de Türk Yönetim Felsefesi”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 137, s. 139-144, Nisan 2002.

Kadın ve erkeği ikiye ayırdıktan sonra vücutlarının parçalarından her birini bir ağaca asarlar.”

Kadınlar yüzerken erkeklerden kaçsınlar diye çok çalıştıysam da muvaffak olamadım.

“Hırsızı da zina yapan gibi öldürürler.”¹⁹⁷

XI. asır Gazneli müelliflerinden *Gerdizî* ise, bir Karluk kadınının kendisine musallat olan bir erkeği nasıl tehdit ettiğine dair bir olay naklettikten sonra; *“malümdür ki, Türklerin kadınları çok temiz yani namuslu olurlar.”¹⁹⁸* diyor. *Vambery*'e göre; *“Eski Türkçede alüfte, piç (veled-i zina) sözlerine rastlanmaz. Sonradan bu manalara gelen sözler diğer dillerden, bilhassa Farsçadan geçmiştir.”¹⁹⁹*

Kaşgarlı'nın Türklerin hususiyetleri hakkında naklettiği bir *Hadis-i Kutsî* de şöyledir:

“Yüce Tanrı: ‘Benim bir ordum var, ona ‘Türk’ adı verdim, onları doğuda yerleştirdim. Bir ulusa kızarsam Türkleri, o ulus üzerine musallat kılarım.’ diyor. İşte bu, Türkler için bütün insanlara karşı bir üstünlüktür. Çünkü, Tanrı onlara ad vermeyi kendi üzerine almıştır; onları yeryüzünün en yüksek yerinde, havası en temiz ülkelerinde yerleştirmiş ve onlara ‘kendi ordum’ demiştir. Bununla beraber: ‘Türklerde güzellik, sevimlilik, tatlılık, edep, büyükleri ağırlamak, sözünü yerine getirmek, sadelik, öğünmemek, yiğitlik, mertlik gibi övülmeye değer, sayısız iyilikler görülmektedir.’²⁰⁰

Sonuçta; *Fazâ'il el-Etrâk* müellifi *el Câhiz*; *“Türklerin memleketlerinin, develere, hayvanlara, davarlara, vahşi hayvanlara ayrı bir şekil verdiğini görürsün. Türklerin hayvanları bile kendileri gibi Türk hususiyetini taşıyor yani Türki'dir.”²⁰¹* diyor. Ehli ve vahşi hayvanatı dahi meziyetleriyle övgüye mazhar olmuş bir milletin yolu *'tüz'*dür. Böyle bir toplumda, *endiklere, udunlara, azgınlar ile şaşkınlara* yer yoktur. Eğer varsa, ne *'isizim'*, ne *'dirigâ'*, sadece *'yazık'*tır...

Kaynaklar

Açıkgöz, Özkan, “Din Değiştiren Türkler Benliklerini Yitirirken İslâm'a Girenler Nasıl Türk Olarak Kalabildiler?”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 126, s. 79-88, Haziran 2000.

¹⁹⁷ *İbn Fazlan Seyahatnâmesi*, s. 61.

¹⁹⁸ *Gerdizî, Zeyn el Ahbar*, s. 256'dan naklen, s. 316 (معلوم است که زنان ترک کان سحنت پاکیز باشند) R. Şeşen, *a.g.e.*, s. 73; Abdülkadir İnan, *Makaleler*, Cilt: I, s. 316.

¹⁹⁹ L. Rasonyi, *Tarihte Türklük*, s. 58.

²⁰⁰ *DLT I*, s. 351-352. Ayrıntı için bkz. Yaşar Kalafat, “Türk Adının İlahî Muhtevasına Dair”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, (Faruk Sümer Armağanı), Sayı: 100, s. 97-112, Şubat 1996.

²⁰¹ *Fazâ'il el- Etrâk*, s. 77, ayrıca n. s. 187.

Açıkgöz, Özkan, "Türk Müslümanlığı'nın En Belirgin Vasıfları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 148, s. 159-178, Şubat 2004.

Akgül, Muhittin, "Mukattaa Harfleri ve Kur'an İ'cazındaki Yeri", *S.A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 14, s. 49-65, Sakarya, 2006.

Aksan, Doğan, *En Eski Türkçenin İzlerinde*, İstanbul, 2000.

Aksan, Doğan, "Kavram Alanı Kelime Ailesi İlişkileri ve Türk Yazı Dilinin Eskiği Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1971*, TDK Yay., Ankara, 1989.

Arat, Reşid Rahmeti, *Eski Türk Şiiri*, Ankara, 1991.

Arik, Fedâ Şamil, "Eski Türk Ceza Hukukuna Dair Notlar Suçlar ve Cezalar", *A.Ü. D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 28, 1996.

Artun, Erman, "Anadolu İnanç Önderlerini Besleyen Eski İnanç Sistemleri, Dinler, İnanışlar", *Uluslararası Türk Dünyası İnanç Önderleri Kongresi Bildirileri*, Türksev Yay., s. 25-39, Ankara, 2002.

Avcı, Mustafa, "Töre Cinayetlerinin Tarihi Kökenleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 158, s. 119-144, Eylül-Ekim 2005.

Aydın, Erhan, "S. Gerard Clauson'un Etimolojik Sözlüğünde Yenisey Yazıtlarıyla İlgili Veriler", *Turkish Studies*, Cilt: 4/ 4, Yaz 2009.

Aydın, Erhan, "Uybat VI (E 98) Yazıtında Geçen 'Azılgı' Kelimesi Üzerine Bir Anlamlandırma Denemesi", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, s. 15-20, 2007/II.

Aydın, Mehmet, "Şamanizmin Eski Türk Dinî Hayatı İle İlişkisi", *Hacı Bektaş Veli Dergisi*, Sayı: 28, s. 89-100, 2003.

Aydın, Mehmet, "Türklerin Dinî Tarihi Üzerine Bir Değerlendirme", *S. Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 4, Güz 1997.

Aydüz, Davut, "Hurûf-u Mukattaa", *Yeni Ümit Dergisi*, Sayı: 71, s. 42-45, Ocak-Şubat-Mart 2006.

Banguoğlu, Tahsin, *Türkçenin Grameri*, TDK Yay., Ankara, 2007.

Bayat, Fuzuli, "İrk Bitig Metninin Poetik Yapısı", *H.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 4, Bahar 2006.

Caferoğlu, Ahmet, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul, 1993.

Caner, Cantürk, "Kutadgu Bilig'de Türk Yönetim Felsefesi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 137, s.139-144, Nisan 2002.

Çağatay, Saadet, "Türkçe Dini Tâbirler", *Necati Lugal Armağanı*, Ankara, 1968.

Çağatay, Saadet, "Altay Türklerinde Kıyamet Anlayışı", *A.Ü. Türkoloji Dergisi*, Cilt: 7, 1977.

Çağatay, Saadet, "Codex Cumanicus Sözlüğünün Basılışı Dolayısıyla", *A.Ü. D.T.C.F. Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 5, 1944.

Çobanoğlu, Özkul, "Kağanlık ve Kamlık Kurumları Arasındaki Çekişmenin Türk Mitolojisine Yansıması Problematikliğinde Yöntem Sorunları", *Bilgi*, Sayı: 27, Güz 2003.

Dalkesen, Nilgün, “İslâm Öncesi Devirlerde Orta Asya’da Değişen Kadın-Erkek İlişkileri”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 7/2, s. 441-449, 2008.

Donuk, Abdülkadir; “Eski Türklerde Hükümdarın Vazifeleri ve Vasıfları”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 17, Nisan 1982.

Donuk, Abdülkadir, “Eski Türk Dini Şamanizm Mi İdi?”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 14, s. 9-11, Şubat 1988.

Eberhard, Wolfram, *Çin’in Şimal Komşuları*, (çev. N. Uluğtuğ), Ankara, 1996.

Ergan, Nevin Güngör, “Bozkır Türklerinde Sosyal Kontrol”, *Polis Bilimleri Dergisi*, Cilt: I, Sayı: 3, s. 1-8, Nisan 1999.

Ergin, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı I*, TDK Yay., Ankara, 2008.

Ergin, Muharrem, *Gök Türk Abideleri*, İstanbul, 2005.

Ersoylu, Halil, “Kutadgu Bilig’deki Arapça ve Farsça Kelimeler”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 27, s. 121-138, Aralık 1983.

Fazâ’il el Etrâk, (haz. R. Şeşen), T.K.A.E. Yay., Ankara, 1988.

Gabain, A. Von., *Eski Türkçenin Grameri*, (çev. M. Akalın), Ankara, 2007.

Gömeç, Saadettin, “Kök Türkçe Kaynaklarda geçen Boy ve Kavim Adları: Azlar”, *TTK Belleten*, 58/221, Ankara, 1994.

Gömeç, Saadettin, “Şamanizm ve Eski Türk Dini”, *P.A.Ü. Eğitim Fak. Dergisi*, Sayı: 4, 1998.

Gözütok, Avni, “Rabgûzi, Kısasu’l-Enbiyâ: XIX. Yüzyıla Ait Bir Kazan Yazması”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 37, Erzurum, 2008.

Görkaş, İrfan, “Köktürk Kitabelerinde Tanrı-İnsan Münasebetleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 117, s. 111-122, Aralık 1998.

İbn Fazlan Seyahatnâmesi, (haz. R. Şeşen), İstanbul, 1995.

İnan, Abdülkadir, *Makaleler ve İncelemeler*, c. I-II, Ankara, 1998.

Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul, 2005.

Kalafat, Yaşar, “Türk Adının İlahî Muhtevasına Dair”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, (Faruk Sümer Armağanı), Sayı: 100, s. 97-112, Şubat 1996.

Kaşgarlı Mahmut, *Divanü Lügati’t-Türk*, (Haz. Besim Atalay), I-III, Ankara, 2006.

Kitapçı, Zekeriya, *Türkistan’da Müslüman Olan İlk Türk Hükümdarları*, TDAV Yay., İstanbul, 1988.

Korkmaz, Zeynep, *Türkiye Türkçesi Grameri*, TDK Yay., Ankara, 2009.

Küçük, Salim, “Türk Kültüründe Donlarına Göre Atlara Verilen Adlar ve Nişanları”, *Turkish Studies*, Cilt: 4/8, Sonbahar 2009.

Ligeti, L., *Attilâ ve Hunları*, (tr. Şerif Başstav), Ankara, 1982.

Ligeti, L., *Bilinmeyen İç-Asya*, (çev. S. Karatay), Ankara, 1998.

- Muhammed bin Hamza, *Satır-Arası Kur'an Tercümesi*, (haz. Ahmet Topaloğlu), Cilt: II, (Sözlük), İstanbul, 1978.
- Ögel, Bahaeddin, *Türklerde Devlet Anlayışı*, Ankara, 1982.
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Kömen Yay., Ankara, 1979.
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihi*, Ankara, 1984.
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi I*, Ankara, 1998.
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi II*, Ankara, 2002.
- Pamir, Aybars, "Orta-Asya Türk Hukukunda 'Töre' Kavramı", *A.Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 58, Sayı: 2, 2009.
- Rasonyi, Laszlo, *Tarihte Türklük*, 4. baskı, Ankara, 1996.
- Sevinç, Necdet, "İslâm Öncesi Türk Hukuku", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 6, s. 161-184, Haziran 1980.
- Sümer, Faruk, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları I*, TDAV Yay., İstanbul, 1999.
- Şahin, İbrahim, "Divanü Lügati't-Türk'te Geçen Uç Şehrinin Yeri ve Anlamı", *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 19, 2008.
- Şeşen, Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara, 2001.
- Tanyu, Hikmet, "Türk Töresi Üzerinde Yeni Bir Araştırma", *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 23, 1978.
- Tarama Sözlüğü*, TDK Yay., Cilt: I-VII, Ankara, 1996.
- Taşagül, Ahmet, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Ankara, 2004.
- Taşagül, Ahmet, *Gök Türkler I*, Ankara, 1995.
- Tavkul, Ufuk, "Codex Cumanicus ve Karaçay-Malkar Türkçesi", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı: 15, Bahar 2003.
- Tavukçu, Orhan, "Şeyyâd Hamza'nın Bilinmeyen Bir Şiiri Münasebetiyle", *Central Asian Studies*, (Prof. Dr. Mustafa Canpolat Armağanı), Cilt: 10-1, 2005.
- Tekin, Talat, "Eski Türk Yazıtlarında Yanlış Yorumlanan Bir Kelime Üzerine", *Turkish Studies*, (çev. Erdem Uçar), Cilt: 1/2, Sonbahar 2006.
- Tekin, Talât, *Orhon Yazıtları*, TDK Yay., Ankara, 2010.
- Tutar, Adem, *İslâm Öncesi Türk Devlet Geleneğinde Adalet Anlayışı*, Cilt: II, Ankara, 2002.
- Useev, Nurdin, "Esizime Mi Sizime Mi", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 34, s. 1-8, Erzurum, 2007.
- User-Şirin, Hatice, *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları, (Söz Varlığı İncelemesi)*, Kömen Yayınları, Konya, 2009.
- (User), Şirin, Hatice, "Şine Usu Yazıtında Kayıtlı 'T(A)T(A)R(I)G: (A)Y(I)Td(I)M' Cümlesi Üzerine", *International Journal of Central Asian Studies*, Cilt: 12, 2008.

Yakut, Esra, “Eski Türklerde Hukuk”, *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 3, Eskişehir, 2002.

Yardımcı, Mehmet, “Âşık Figanî’de Klasik Türk Şiirinin Etkileri”, *Folklor / Edebiyat*, Sayı: 20, 1994/4, ayrı basım.

Yaylagül, Özen, “Türk Runik Harfli Metinlerde Metal Fiiller”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 1, s. 36, Mart 2005.

Yılmaz, Hacı, “Bilinmeyen Bir Koyunbaba Menâkıbnâmesi Üzerine”, *Hacı Bektaş Veli Dergisi*, Sayı: 11, 1999.

Yudahin, K.K., *Kırgız Sözlüğü*, (çev. A. Taymas), Cilt: I-II, Ankara, 1998.

Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, (çev. Raşid Rahmeti Arat), İstanbul, 2006.